

Kiss J. László

Közel-Kelet-tanulmányok és a nemzetközi kapcsolatok elméletei

A Közel-Kelet kutatása során egyetlen elmélet vagy elemzési szint sem kínál kielégítő módszert a regionális politika változó dinamikájának vagy a régió nemzetközi politikájának elemzésére, a konfliktus és együttműködés egyidejű létezésének értelmezésére. Ennek egyik oka az államok és azok identitásainak törekeny viszonyában rejlik, s ez a körülmény az államok viszonylagos gyengeségének magyarázatában éppen úgy segítségül szolgálhat, mint a térség intézményeinek gyengesége és az államok közötti interdependencia alacsony foka.

A Közel-Keletről szóló regionális tanulmányok és a nemzetközi kapcsolatok elméletei és módszerei között kölcsönhatás van, ennek elmélyítése mindkét diszciplináris megközelítés számára jelentős hozadékkal járhat. A nemzetközi kapcsolatok elmélete nem hagyhatja figyelmen kívül a térséggel foglalkozó esettanulmányok felismeréseit, s a regionális tanulmányoknak is érdeke, hogy tudatosabban támaszkodjon a térség elemzésében a nemzetközi kapcsolatok adekvát elméleteire és módszertani megközelítéseire. Az utóbbi években öröndetes, hogy a nemzetközi elmélet és a térség kutatása – többek között F. Halliday, R. Hinnebusch, L. Fawcett munkáiban – egy sajátos integráció irányába mutat.¹ Elemzésükben annak bemutatására vállalkozunk, hogy a nemzetközi kapcsolatok tudománya milyen nehézségekkel néz szembe a térség fejlődési folyamatainak a feltárásában, milyen eszköztárral rendelkezik a közel-keleti térség kül- és biztonságpolitikai elemzésében. Arra a kérdésre kísérelünk meg választ adni, hogy miként értelmezhetőek a régió nemzetközi kapcsolatai, létezik-e szervezett közel-keleti régió, ha igen, mi a specifikuma, továbbá a régió elemzése milyen igényeket támaszt az elméletekkel és módszerekkel szemben.

A Közel-Kelet mint nemzetközi alrendszer és mint régió

A közel-keleti régió nemzetközi kapcsolatainak tanulmányozása két kérdést vet fel: az egyik a tárgy természetére, a másik az alkalmazott elméletekre és módszerekre vonatkozik. Az első nehézséggel már magának a régióknak a meghatározásakor találkozunk. Sok más (világ)régió kutatása során is azzal a problémával nézünk szembe, hogy miként határozhatjuk meg területi határait, és miként osztályozhatjuk regionális jellemzőit. A vita ellentétes nézeteket állított szembe a „régiónság” minőségéről és természetéről.

¹ HALLIDAY, Fred: *The Middle East in International Relations: Power Politics and Ideology*. Cambridge University Press, 2004. HINNEBUSCH, Raymond.: *The International Politics in the Middle East*, Manchester University Press, 2006. FAWCETT, Louise (ed.): *International Relations of the Middle East*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Az angolszász irodalomban a *Middle East* fogalmát a második világháború után kezdték használni, s olyan korábbi meghatározásokat helyettesítve, mint a *Near East*.² Ma azt a térséget értik ez alatt, amely magában foglalja Nyugat-Ázsia és Észak-Afrika arab államait (az Arab Liga valamennyi tagját) és olyan nem arab államokat, mint Irán, Törökország és Izrael. Egyesek az Egyiptomtól nyugatra elhelyezkedő és erős mediterrán kapcsolatokkal rendelkező arab államok kizárásával egy szűkebb régióból indulnak ki, míg mások a régiót a közép-ázsiai muzulmán köztársaságokkal bővítik. Joggal merül fel a kérdés, hogy lehet-e a Közél-Keletet a történelem, a földrajz és a kultúra rendkívüli változatossága alapján egy koherens régiónak tekinteni, és általános kijelentéseket tenni az államok egy ilyen változatos csoportjának nemzetközi kapcsolatairól?

A definíciós problémák ellenére mégis léteznek a térség jellemzőinek egy közös csoportja. Ezek között lehetnek politikaiak (a demokratizálódás alacsony foka, a tekintélyuralmi rendszerek elterjedtsége), gazdaságiak (járadék- és nem járadék-gazdaságok, gazdasági liberalizálódás alacsony foka), valamint kulturálisak (arab, iszlám), tehát olyan jellemzők, amelyek alapján a Közél-Keletet a nagyobb nemzetközi rendszeren belül megkülönböztethető egységnek vagy „*alrendszernek*” tekinthetjük. Mindebből nem következik, hogy a térség egésze egységesen viselkedik. Az arab Közél-Kelet modern államai az Oszmán Birodalom összeomlásából és az első világháborút követő békekonferenciák döntései nyomán alakultak ki. Az Oszmán Birodalom összeomlásával a törökök és arabok ugyan készek voltak az államiságra, ám a nemzetközi rendszer egészével történő kapcsolataik kialakítására már kevésbé voltak felkészülve. Az ottomán reformok tapasztalata az arab világban az államvezetés fontos örökségét hagyta hátra: 1919-ben az arab népek ugyan érettek voltak az államiság megteremtésére, ám a diplomácia megelőző tapasztalataival még nem igen rendelkeztek, mivel az oszmán időkben az európai hatalmakkal fenntartott kapcsolatok mind Isztanbul közvetítésével zajlottak. Az oszmán uralom alatt az arab országok sokkal inkább egy közös állam tartományai, mint saját nemzeti határokkal rendelkező, jól elkülöníthető államok voltak. Az araboknak a térség területeinek a Népszövetség égisze alatt végbemenő háború utáni felosztásában nem igen volt beleszólásuk, azokat a győztes hatalmak határozták meg. A gyarmati uralommal szemben zászlót bontott nacionalista mozgalmak ezeknek az új államoknak a keretein belül jöttek létre. Ez az örökség az arab világot egy olyan térséggé formálta, amelyben az arab egység ideálja mellett a függetlenségért küzdő nemzeti mozgalmak nemzetállami nacionalizmusa is megtalálható volt. A függetlenséget követően az arab államokat a különböző politikai pártok és belharcok osztották meg. Ez a megosztottság tapasztalható volt már az első arab–izraeli há-

² A tanulmány az angolszász *Middle East* fogalom értelmében használja a kifejezést. Mivel a magyar nyelvben a Közél–Kelet terminus honosodott meg a pontosabb Közép–Kelettel szemben, így a kötetben a *Middle East* szót Közél–Keletként fordítjuk. A 19. századi brit diplomáciában használt *Near East* az Oszmán Birodalom területeire vonatkozott (a Balkánt is magában foglalva), míg a *Middle East* fogalmat döntően a Perzsa-öböl térségére alkalmazták. Az angolszász szakirodalomban a 20. században vált elterjedté a *Middle East* kategória, amely felváltotta a régió *Near East*-ként való körülhatárolását.

borúban (1948-1949) is, amely a függetlenné vált arab államok első próbájának bizonyult. A Közel-Kelet új államai ugyanakkor meglepően stabilnak bizonyultak, jóllehet keletkezésük számos olyan konfliktus alapját is megvetette, amelyek ezt követően a régió fejlődésének egészet mind a mai napig jelentősen befolyásolják.

A Közel-Keletnek a kibővített definíciója joggal veti fel a kérdést, hogy tekinthető-e a térség egyetlen koherens egységnek vagy inkább egymással kapcsolatban lévő, de inkább elkülönülő részek csoportjának? Amennyiben a térség alcsoportokra történő felosztása szükségszerűnek bizonyul, akkor az a kérdés vetődik fel, hogy milyen regionális altípusok a leghasznosabbak, és ki határozza meg azokat? Ezek azok a kulcskérdések, amelyek a nemzetközi rendszer más régióinak esetében is felmerülnek. A régió fogalmát különböző módon lehet meghatározni, a geopolitikai realitás fogalmától az „*elképzelt közösségekig*”, amelyeket a közös tapasztalat, az identitás és a szokások tartanak egybe. Az általános nézet szerint egy régió az államok egy csoportjaként írható le a földrajzi kapcsolatok és az interdependencia alapján.³ Alternatív megközelítések a biztonság és konfliktus „*komplexumaira*” vagy regionális típusaira fókuszálnak.⁴

A „*tágabb Közel-Kelet*” régióként vagy rendszerként történő elképzelése számos elemzési és politikai eszköz, jóllehet számosan korlátozottnak és mesterségesnek tartják. A térség belső felosztása többek között azt a célt szolgálja, hogy az együttműködés és a preferenciák típusaira fény derüljön. A Közel-Keleten a régiók meghatározásának az egyik alapvető problémája abban rejlik, hogy azok elsősorban külső hatalmaktól származnak. Ezért a régiók és tagságuk meghatározásakor fontos, ha a regionális intézményekről folyó vita kérdéseit vesszük górcső alá. Különböző elrendezések alapján különböző regionalizmusokhoz jutunk, ám ideális modelltől nem beszélhetünk. Európát gyakran példaként idézik, ám itt is nagyon különböző tapasztalatok vannak, amelyek nem vihetők át a közel-keleti térségre. Ezért a regionalizmusról és a regionalizálódásról szóló vitában fontos hogy ne csupán az európai jellegű intézmények és struktúrák kereteiben gondolkodjunk, hanem a regionalizmust a konfliktus és együttműködés tágabb típusainak a kikutatására szolgáló eszközöként alkalmazzuk.

A közel-keleti együttműködésről folyó vitában fontos a regionalizmus, mint olyan folyamat, amelyben az államok és nem állami szereplők közös célokat követnek és közös stratégiákat, valamint közös politikákat alakítanak ki egy adott régióban. Ha az együttműködést egy kontinuumnak tekintjük, úgy annak „*puhább*” végén a regionális tudat vagy egy regionális társadalom irányában való fejlődés áll, míg „*keményebb*” végén a formális megállapodások és szervezetek vannak. Mindez nem csupán az állami szereplőket foglalja magában, hanem csoportok és egyének közötti kapcsolatokat, azaz a transznacionális, nem kormányzati szereplőket, amelyek fontos szerepet játszhatnak a párbeszéd és az együttműködés előmozdításában. A regionalizálódás a tudatos politikával szemben a regionális alapú interak-

³ Joseph NYE (ed.) (1968): *International Regionalism*. Boston, MA: Little Brown Co. p. VII.

⁴ V.ö. Barry BUZAN – Ole WÆVER (2003): *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press.

ciók és tevékenységek növekedését jelenti, ugyanakkor a globalizálódáshoz hasonlóan spontán erők hatásainak az eredménye lehet. A regionalizálódás szokásosan a gazdasági, társadalmi, vagy biztonsági tevékenység koncentrációiként írható le, néha a formális szervezetek előfutáraként. A biztonság regionalizálódása arra utal, hogy miképp válnak az államok és más szereplők a biztonság fontos ellátóivá, helyettesítve vagy olykor kiegészítve a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek szerepét.

Transznacionális szereplők és az identitás szerepe a Közel-Keleten

Az alkalmazott elméletek tekintetében abból indulunk ki, hogy a térség fejlődését csak akkor értelmezhetjük megfelelően, ha vizsgálódásunkat nem korlátozzuk a szűken vett államközi kapcsolatokra, hanem kiterjesztjük a nem állami, nem területiális (szuverenitás-mentes) szereplők, a népek és társadalmak kölcsönhatásainak, a transznacionális politika és a transzgovernmentális hálózatok vizsgálatára. Ezt a szempontot a régió államainak törekenysége, valamint a nem működő államok és az állam nélküli nemzetek (kurdok, palesztinok) létezése ugyancsak indokolja. A nemzetközi kapcsolatoknak az állam „*alatti*” és „*feletti*” szereplőket is magában foglaló kiterjesztő értelmezése a közel-keleti térség elemzésében nélkülözhetetlen: a régió történései számára a „*nem állami*” gyakran a „*normális*” szféra, amelyből kiindulóan elemezni kell a közel-keleti társadalmakat. Elég arra utalni, hogy a huszadik század nagy részében a pánarabizmust és/vagy az iszlámot magában foglaló ideológiákat a régió nemzetközi kapcsolatainak fontos alkotóelemének tartották. A regionális magatartás alakításában szerepet játszó törzsi és vallási identitások az állami határok kialakulását történelmileg megelőzték, azok létrejöttével a legtöbb esetben a törzsi és vallási kapcsolatok nem szakadtak meg, hanem a legtöbbször államok ellenőrzése nélkül folytatódtak. Azt is állíthatjuk, hogy a gyarmati hatalmak által önkényesen meghúzott határok valójában sohasem töltötték be azt a funkciójukat, hogy a különböző közösségeket a vallási vagy/és törzsi különbségeknek megfelelően elválasszák egymástól. Ha a 21. század kezdetén a korábbi időszakhoz képest néhány állam erősebbé is vált, mégis a törzsi és vallási hovatartozás kérdése a politikát olyan mértékben alakító erő maradt, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni. A térség számos ismerője arra figyelmeztet, hogy a Közel-Keleten a nemzetközi politika egyetlen elemzője sem értheti meg a régiót az identitáspolitika dagályának és apályának a figyelembe vétele nélkül.⁵ Ezt a szempontot különösen az iszlám extrémizmus kialakulása teszi érthetővé. Ma a radikális iszlám csoportok hálózatai alááshatják számos állam törekeny legitimitását, és ezek az államok előbb vagy utóbb külső intervenciók célterületeivé válhatnak. Jól ismert az a körülmény, hogy 2002-ben és 2003-ban Afganisztán és Irak bátorította az ilyen amerikai intervencióhoz vezető radikális iszlám hálózatokat. Ez végül jelentős mértékben hozzájárult a hivatalban lévő kormányok hatalmának a megszűnéséhez.

Az iszlám uralkodó vallásként a Közel-Kelet legtöbb társadalmában jelentős ha-

⁵ V.ö. S. TELHAMI – M. BARNETT (ed.) (2002): *Identity and Foreign Policy in the Middle East*. Ithaca, NY, and London: Cornell University Press.

tással van az államokra és a nem állami szereplőkre egyaránt. Abban a tekintetben is, hogy miként kell irányítani a nemzetközi kapcsolatokat, és mit kell egyáltalában azokon érteni. A nemzeti önrendelkezés modelljével szemben az európai imperializmus érdekei a vallás zászlaja alatt nem bizonyulhattak sikeresnek, ám a Közel-Keleten az új világi államok vezetői időről-időre hasznosnak találták, hogy külpolitikáikat vallási értelemben is magyarázzák és igazolják, sőt számos esetben az „*iszlám*” állam támogatására törekedjenek. Az iszlámizmus számos tekintetben ugyanazt a funkciót tölti be, mint a kommunizmus a hidegháború idején, ám az iszlámizmus a Nyugat hasznos szövetségese is volt a hidegháborúban. Az energia geopolitikai jelentősége ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a régió olajtermelő államai az iszlám ideológiát külső kapcsolataikban érvényesíthetik. Következésképp a térség országainak kül- és biztonságpolitikája és az iszlám közötti kapcsolat nem hagyható figyelmen kívül. Ez azt is jelenti, hogy a térség államainak elemzésében a konstruktivizmus módszerei kitüntetett szerephez jutnak. Azok a valóság „*létrehozásában*” az interszubjektív értelemben definiált jelentéseket veszik alapul, amelyek alapján a nemzetközi politika szereplői meghatározzák és értelmet adnak azoknak a helyzeteknek, amelyekben vannak. Az ilyen megközelítések a kultúra és identitás tényezőinek felértékelődéséhez vezetnek. A kultúra és identitás ilyen módon több mint „*független változó*”, egy metodológiai kiindulás is, amely mindig azt feltételezi, hogy az „*iszlám*” tényezőt fel lehet ismerni, meg lehet határozni, és el lehet szigetelni más tényezőktől.⁶

A közel-keleti térségben az állami külpolitika és a transznacionális szereplők viszonyának, valamint a kül- és biztonságpolitika transznacionalizálódásának tanulmányozása különösen termékeny lehet, hisz a törzsi és vallási csoportok a legrégebbi transznacionális szereplőknek tekinthetők. A síita–szunnita ellentét, a Hezbollah, a Hamász, Mahdi hadserege, a tálib rezsim és az al-Káida, stb. nélkül aligha lehet a térség folyamatait elemezni. A transznacionális szereplők tevékenységi köreit tekintve – Christopher Hill nyomán – a területiális, ideológiai-kulturális és a gazdasági aktorok szerinti megkülönböztetés ebben a kontextusban is jól alkalmazható.⁷ A transznacionális szereplők területiális csoportjához tartoznak a térség állam nélküli nemzetei, a kurdok és a palesztinok, amelyek céljaik megvalósítása érdekében *de facto* külpolitikát folytatnak. A transznacionális szereplők ideológiai-kulturális csoportjai az eszmék terjesztése mellett kötelezik el magukat, míg a területiségnek nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget. A legkülönbözőbb nem kormányzati szervezetek mellett ide tartoznak a különféle iszlám csoportok, közöttük az egyházat, az államot és a civil társadalmat integrálni kívánó, militáns iszlám szereplők, mint a Muszlim Testvériség szervezetei.

A transznacionális szereplők sokszor vita tárgyát képezik, nem képeznek szilárd struktúrákat, ám meglehetősen „*folyékony*” jellegük ellenére a közel-keleti térség államainak rendszere mégis tartósnak bizonyul: a regionális identitás régebbi jellemzőit – a

⁶ Peter MANDAVILLE (2009): *Islam and International Relations in the Middle East: From Umma to Nation State*. IN: Louise FAWCETT (ed.) (2009): 183.

⁷ A Hill-féle tipológia kifejtése és finomítása. Vö. KISS J. László (2009): *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Isisir Kiadó, Budapest, 116-136.

mai erőszakos megnyilvánulásai ellenére – növekvő mértékben az államrezon erősebb megfontolásai váltották fel, vagy azokat az államrezon logikája szabályozza. A pánarabizmus mint domináns ideológia elvesztette korábbi szerepét, annak helyét meglehetősen fragmentált erőként a politikai iszlám foglalta el, anélkül azonban, hogy az államok helyére lépett volna. A tisztán államközpontú megközelítés tehát a térség elemzésében inadekvát. Azt ki kell egyensúlyozni más olyan nem állami szereplők és mozgalmak vizsgálatával, amelyek az államokkal együtt versengenek a hatalomért és a társadalmak támogatásáért. Ez az érv ugyan bármilyen más régióra is alkalmazható, ám a Közél-Kelet népeinek és társadalmainak különleges kapcsolatával tűnik ki és ez gyakran nehezen egyeztethető össze az államok viszonylag új rendszerével.

A Közél-Keleten a regionális homogenitás egy bizonyos szintje továbbra is megmarad, a konfliktus és együttműködés egyidejűségének ismétlődő típusai mind a régió belül, mind annak a külvilággal történő interakcióiban visszatükröződnek. A régió közkedvelt és tartós percepciója a konfliktus és a háború egyfajta *hobbesi* (nemzetközi) „*természeti állapot*” képét mutatja, amelyet a Mary Kaldor értelmében megkülönböztetett „*régi*” és „*új háború(k)*” egyidejűsége jellemez.⁸

Nemzetközi elmélet változásai és a Közél-Kelet kutatása

A nemzetközi kapcsolatok diszciplínájának korai nyelvezete és szótára az Egyesült Államok és szövetségeseinek, valamint mindazoknak a gyakorlatát és tapasztalatait tükrözte, akik az amerikai és az európai fejlődés útját követték. Amikor ezt a nyelvezetet a Közél-Keletre és a fejlődő világ más részeire kiterjesztjük, bizonyos rezonanciával találkozunk, mert a főáramú megközelítés nem csupán az uralkodó államok „*nyelve*” volt, annak használatát más államok is kötelezőnek érezték. Számosan nem értettek egyet azzal, hogy az államoknak közös tulajdonságai vannak, míg mások abban az erőfeszítéseikben osztoztak, hogy leírják az államok magatartását és minden állam elemzésére alkalmas általános elméleti kereteket teremtsenek. Az ilyen elméletek azonban sok esetben nem vették figyelembe a helyi körülményeket és azoknak a szereplőknek a befolyásait, amelyek különleges szint kölcsönöztek a régió külvilággal folytatott interakcióinak.

Az eredeti realista és liberális paradigmáknak nagy szerepe volt a nemzetközi kapcsolatok általánosításokhoz vezető felfogásában, s ez a kritika tárgyává vált. A szakértők hosszú időn át elégedettek voltak azzal, hogy a Közél-Keletet és a világ többi részét az anarchia és a hatalmi egyensúly elméletének prizmaín keresztül szemléljék. Az együttműködés, a rend és az intézmények kialakításának kérdéseire kevés figyelmet szenteltek, kivéve, ha az erős hatalmak leplezett kísérleteiről volt szó, annak érdekében, hogy a gyenge államokban rendet teremtsenek. A kutatások gyújtópontjában az államok relatív ereje alapján történő besorolása állt, hangsúlyozva a hatalom nemzetközi rendszerben történő eloszlásának fontosságát. Ugyanakkor kevés érdeklődés volt tapasztalható azoknak a különleges feltételeknek a feltárására,

⁸ Mary KALDOR (2007): *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Stanford, California: Stanford University Press.

amelyek között az államok fejlődnek, vagy amelyek az államok fejlődését akadályozzák. A nemzetközi konfliktusokról írt klasszikus munkájában Joseph Nye azt vizsgálta, hogy a közel-keleti konfliktusok típusai mennyiben egyeztethetők össze a realista modellel.⁹ Stephen Walt a Közel-Keletet esettanulmányként használta fel, és egy módosított hatalmi egyensúly megközelítés mellett foglal állást, amelyben az államok magatartása egymás fenyegetési értékelésein alapult.¹⁰

A közel-keleti régióban a regionális hatalmak közötti hatalmi egyensúly elmélete alapján az államok magatartásainak magyarázata korlátozott eredményeket ígér. Itt csak gyenge hegemonokról és gyenge „*egyensúlyozó hatalmakról*” (*balancer*), számos esetben csupán gyenge államokról beszélhetünk. Ennek oka az államok szünni nem akaró rivalizálásában, az államok közötti tartós hierarchia hiányában, és az azokban meglévő erőteljes identitásokban rejlik, amelyek részben átfedik egymást, ám konfliktusban is állnak az államok létező rendszerével és a külső befolyásokkal. A külső hatalmak saját biztonsági napirendjüket erőszakolják a régió államaira, ahogy ez a második világháború előtt Franciaország és Nagy-Britannia, majd azt követően a hidegháborúban az Egyesült Államok és a Szovjetunió, majd a hidegháború után az Egyesült Államok esetében is megfigyelhető volt. A közel-keleti térség a külső hatásoktól „*átjárt*”, ám a változásokra irányuló külső nyomással szemben mégis ellenálló.

A posztimperialis rendszerek elemzésében a centrum–periféria perspektíván alapuló strukturalista megközelítések a fejlődő országok más régióiban is alkalmazhatóak. Ha ezek az elméletek a gazdasági, a politikai és a társadalmi hatalom egyenlőtlen elosztására fókuszálnak, akkor éppen úgy kudarcot vallanak, mint a realizmus az államok különböző képességeinek és a közel-keleti népek és társadalmak változó szövődéseinek magyarázatában.¹¹ A nemzetközi kapcsolatok számos teoretikusa szempontjából ugyanakkor az állami magatartás realista értelmezésének az elutasítása még nem szükségszerűen jelenti a kritikai és/vagy konstruktivista elmélet melletti elkötelezettség vállalását, hanem az államok mellett más szereplők jelentőségének az elismerését és a kooperatív magatartási formák integrálását. Az újabb liberális elméletek már elutasítják az államok csökkenő jelentőségének a tételét, vagy egy világkormány szükségszerű kialakulásának prognózisát. Ehelyett inkább az anarchia feltételei közötti együttműködéssel együtt járó haszon lehetőségeire fókuszálnak, amelyben a rezsimek és intézmények normákat kikényszerítő hatásai játsszák a főszerepet.¹² Ezek az elméletek az interdependencia elméleteinek azokat a szempontjait ragadják meg, amelyek a közös érdekek alapján az államok magatartásának változását hangsúlyozzák a közös célok és közös politikák irányában. Ám ennek az elméletnek a közel-keleti összefüggésekben történő alkalmazása problematikus, mivel a nemzetközi rezsimek és intézmények meglehe-

⁹ Joseph NYE (1997): *Understanding International Conflict*. New York: Longman. 163-173.

¹⁰ S. M. WALT (1987): *The Origins of Alliances*. Ithaca, NY: Cornell University Press

¹¹ L. FAWCETT (2009b): 191.

¹² V.ö. R. O. KEOHANE (1984): *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

tősen gyengék a Közel-Keleten. Az intézmények gyengesége szorosan összefügg az államok közötti interdependencia alacsony fokával. Az Európában jól ismert funkcionális együttműködés megfigyelhető az arab, főként az Öböl-menti államok között, ám azok más régiókkal összehasonlítva még mindig alacsony szinten vannak. Az interdependencia és az institucionalizmus elméleteinek nincs valóságos hatása a régió kutatásában, legalább is napjainkig. Ez azt is jelenti, hogy a funkcionális együttműködés európai modellje a közel-keleti régióban nem alkalmazható. A Közel-Kelet a saját útján halad, egy olyan nemzetközi rendszerben, amelyben a hatalom és a biztonság továbbra is fontos kérdés lesz.

Az elméleti és módszertani felismeréseik ellenére a közel-keleti térséggel foglalkozó szakértők gyakran utalnak arra, hogy tárgyukat illetően a nemzetközi kapcsolatok tudományának sokszor kevés relevanciája van. Míg a nemzetközi kapcsolatok realista művelői fenntartják az egységes államra, mint az elemzés elsődleges tárgyára irányuló érdeklődésüket, addig a térség kutatói egy olyan „történetet” mesélnek el, amely az anyagi érdekek mellett az identitás és a belpolitika kérdéseit helyezik az elemzés középpontjába. Ez a magatartás sok tekintetben érthető, mivel a *mainstream* teoretikusok hajlamosak a nem európai régiók történetével csak annyiban foglalkozni, amennyiben azok a Nyugat történelme szempontjából fontosak. Mindez azt jelenti, hogy az uralkodó nemzetközi elméletek kritikátlan „exportja” a világ különböző részeibe problematikus lehet.

A Közel-Kelettel foglalkozó tanulmányok növekvő kritikával fogadják a főáramú társadalomtudományoktól való elszigetelődés tendenciáit, másfelől azonban a nemzetközi elmélet növekvő mértékben megszabadítani látszik magát eredeti nyugati gyökereitől: lassan „globalizálódik”, mind több kritikai hangra lesz figyelmes, és ezért ma már nem lehet kizárólagosan „amerikai tudományként” meghatározni. A nemzetközi elmélet új területeket von vizsgálati körébe, s ilyen módon lehetővé teszi a régiók vizsgálatára „érzékeny” elméleti megközelítések kialakulását. A 21. század elején nem túlzás a nemzetközi elmélet és a regionális tanulmányok integrációjának „szerény reneszánszáról” beszélni. A közel-keleti tanulmányok sokat emlegetett válsága ugyan még nem ért véget, legalább is a politika megfogalmazásának és megvalósításának szempontjából, ám új megközelítések is létrejöttek. Ezt a „hidépítést” különösen a nemzetközi kapcsolatok elméleteinek a hidegháborút követő „robbanása” segítette elő, mivel a tudósok rendelkezésére álló elméletek száma jelentősen megnövekedett. Ezért a térség elemzésben a főáramú megközelítéseket, nevezetesen a realizmus és strukturalizmus szempontjait a konstruktivizmus elemeivel, valamint a belpolitikai szintű elemzéssel kell kiegészíteni. Ám ez a felfogás már számos tekintetben megkérdőjelezi az államok rendszerét, mint a regionális magatartás elsődleges meghatározóját. A közel-keleti régió története a külső függőségek és beavatkozások története is, s ez indokolja mind a realista, mind a strukturalista magyarázat vonzerejét, ám számos állam mesterséges természete és rövid fennállása, együtt a történelem, nyelv és vallás közös kötelékével – legalább is az arab államok között – a konstruktivista elemzés szempontjait erősíti.

Konstruktivista perspektíva: identitás mint a közel-keleti politika sajátossága

A nemzetközi kapcsolatok elmélete a 20. század utolsó évtizedéig „vak” volt a kultúrával szemben. A nemzetközi kapcsolatokban végbement „kulturális fordulat” azonban megerősítette az identitás fogalmát, sőt azt a jelenlegi konfliktusok legfőbb forrásává tette, ahogy ez S. Huntington „civilizációk összeütközéséről” szóló elméletéből ismert. Ha a Közel-Keleten a nemzetközi politikának valami sajátossága van, úgy az mindenképpen az identitás fontosságával függ össze. A Közel-Kelet ugyanis régióként kettős értelemben jól körvonalazható: a vallás és az etnikai hovatartozás szerepe a politikai identitás gyújtópontjaként egyformán jelentős. Egy másik sajátosság az anyagi és eszmei, a területi/állami és az (etnikai vagy vallási) identitás, valamint a regionális normák és a nemzetközileg meghatározott struktúrák közötti meg nem felelésben és annak következményeiben határozható meg. Nem az identitás *per se*, hanem annak megvalósíthatóságának a materiális struktúrák általi megghiúsulása az, ami a régió magas szintű konfliktusosságát eredményezi.

A térséget a nyugati imperializmus ismertette meg a modern nacionalizmussal, így az „egy nemzet – egy állam” elvével. Ám a nemzetté válás folyamata az állam és a lakosságának identitásai közötti meg nem felelés miatt legalább olyan bonyolult, ha nem bonyolultabb, mint Kelet- vagy Délkelet-Európában. Az önkényesen meghúzott határok és a különböző közösségek nagyobb történelmi egységeinek széttöredezése, s az ezzel együtt járó meg nem felelés az államoknak az identitások – a pánarabizmus és a pániszlamizmus – által meghatározott állandósult küzdelméhez vezetett. A Közel-Keleten a nemzetépítés folyamatát a nacionalizmusról folyó viták kísérik. A „*primordialisták*” számára, a közös történelmi emlékezettel és etnikai hovatartozással már rendelkező proto-nemzetek gondoskodnak a modern nemzetek kulturális alapjairól, ennél fogva az arab, török, és iráni nemzeti identitásoknak mély premodern gyökerei vannak. A „*modernisták*”, mint Ernst Gellner a nacionalizmust főként a modernizáció, a piac, valamint a kulturális és nyelvi egységesség iránti szükséglet termékének tekinti. Más nézőpontból egy sajátos identitás sikeres felépítésének valószínűsége olyan objektív tényezőtől függ, mint a közös történelmi emlékezet s a közös nyelv által könnyebbé vált társadalmi kommunikáció. Az arab nacionalizmus fő teoretikusa, Szati al-Huszri ezeket a megközelítéseket összekapcsolja egymással és az arab identitást mind az arab kollektív történelmi vívmányok, mind a modern arab nyelv egységesítése termékének tartja. Az „*instrumentalisták*” számára a Közel-Kelet egyetlen országában sincsen magától értetődő, egyetlen történelmi identitás, azok inkább konstruáltak, folyékonyak és sokfélék, s ezek az egymással versengő identitásoknak az eliten, az értelmiségen és a közvéleményen belüli vitákban kell kiállniuk a próbát. A posztmodern megközelítésben a külpolitika részeként az identitás alakulása egy határokat létrehozó folyamat, amelyben a külső „*másikkal szemben*” az identitás képviselője a hatalom gyakorlását legitimálja.¹³

¹³ Raymond HINNEBUSCH (2009): *The Politics of Identity in Middle Eastern International Relations*. IN: L. FAWCETT (ed.) (2009): 150.

A Közel-Kelet esetében az identitás szerepéről folyó vita lényege két klasszikus elemzésben, Steve Walt-nak a szövetségek eredetéről szóló realista és M. N. Barnett konstruktivista ihletésű tanulmányában különösen jól összefoglalható.¹⁴ Walt vitatja az arabközi politika különlegességét és minden egyes államra úgy tekint, mint amelynek a magatartását elsősorban azok anyagi érdekei és biztonságukra vonatkozó fenyegetések, és csak másodlagosan az identitás kérdései határozzák meg (ezek inkább a belpolitikai legitimitás védelmére szolgáló retorika szerepét töltik be). Az arabközi politikában az arabizmus főként az erősebb államok által a gyengékkel szembeni hatalom sokat használt eszköze mint a hadsereg, amely tendenciájában inkább a konfliktust, mint a kooperációt éleszti. A neorealisták elismerik, hogy az identitás ugyan befolyásolhatja azt, amit az államok tenni akarnak, ám álláspontjuk szerint alapvetően a materiális, a nemzetközi rendszer egészét érintő (szisztemikus) struktúrákban – a hatalmi egyensúlyban – rejlenek azok az erők, melyek meghatározzák, hogy az államok ténylegesen mit tehetnek, és ha a realista játékszabályok szerint szocializált államok ezt figyelmen kívül hagyják, akkor azért nagy árat kell fizetniük. A konstruktivizmus számára az államok identitásai formálják az érdekeket, ezért a konstruktivizmus hívei az arab és iszlám identitások kifejlődésének jelentős funkciót tulajdonítanak a nyugati dominanciától való felszabadulás és az autonómia megszerzésének folyamatában. Az identitás ilyen módon az antiimperializmussal együtt az arab államok érdekeinek részévé válik, akkor is, ha ennek jelentős anyagi költségei vannak. Barnett számára az arabközi politika a normatív diskurzusokon át végbemenő versengés az állam és a közvélemény, az arabizmus és a szuverenitás rivalizáló normái között. Egy arab állam számára ebből származnak a politikai szerepek meghatározásai és a legitim magatartás szabványai. Az ilyen normák „fegyverek” az arabközi politikában, ám egyben az állami külpolitikákra ható korlátok is.

Alexander Wendt, a konstruktivizmus vezető teoretikusa híressé vált tanulmányában rámutatott arra, hogy a nemzetközi politikát jellemző „anarchia” és „self-help” nem eleve adott, hanem társadalmilag konstruált, vagy amit „az államok abból csinálnak”.¹⁵ Ez a megközelítés jelentősen megkönnyítette a közel-keleti államok magatartásának meghatározásában a szerepek és az identitás vizsgálatát. Számos teoretikus üdvözölte a konstruktivista megközelítés által nyújtott magyarázatokat, míg mások igen óvatosak a konstruktivista tételek elfogadásában. Raymond Hinnebusch arra emlékeztet, hogy a vita arról eldöntetlen maradt, hogy ténylegesen mennyi identitás számít, ezért a szerző inkább a „módosított realizmus” támogatója. Eszerint nincs „arab” vagy „iszlám” külpolitika és az arab intézmények – köztük az Arab Liga, az Iszlám Konferencia Szervezete – sem törekednek annak előmozdítására. Ebből következően ugyan az identitásnak van szerepe, ám inkább a percepció és az állami magatartás befolyásolásának eszközeként, s nem abban az értelemben, hogy

¹⁴ M. N. BARNETT (1998): *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order*. New York: Columbia University Press. S. M. WALT (1987): *i.m.*

¹⁵ Alexander WENDT (1992): *Anarchy is What States Make of it: The Social Construction of Power Politics*. International Organization. Vol. 46, No. 2. 391-425.

az identitás az állam és az államok hatalmának a helyére lép. A régióval foglalkozó más kutatók, mint Fred Halliday kritikus a kultúra általa aposztrofált „*poszt-realista fétisével*” szemben és határozottan arra emlékeztet, hogy a „*kulturális perspektíva*” valójában mindig is jelent volt a Közel-Keleten. Halliday a régió elemzése szempontjából a történeti szociológiát tekinti a lényeges kiinduló pontnak.¹⁶

Pánarabizmus és nemzeti identitás

Egy állam az adott regionális rendszer anarchiájára adott válaszaiban túlléphet a pusztá *self-help* gyakorlatán, a *hobbesi „természeti állapoton”*, amennyiben a hatalom egy hatékony regionális rezsimtől vagy biztonsági közösségtől függ. Az arab világban az arab identitást mindig a regionális együttműködés potenciális bázisának tekintették. Ám a szupranacionális *ummával* megegyező regionális kormányzásrendszer kialakítása csak akkor járhat sikerrel, ha elégséges megfelelés van az identitás és a társadalom anyagi feltételei között, azaz akkor, ha az államoknak elégséges közös érdeke van, és ha ezt a folyamatot egy hegemon állam vagy az államok koalíciója vezeti. Az anarchia problémájának liberális, institucionalista megoldásának az Arab Liga tekinthető, amely az arab államokkal párhuzamosan került megalapításra¹⁷, s mint ilyen megkísérelte összeegyeztetni a „*vesztfáliai szuverenitást*” azzal a hittel, hogy a közös arab érdekeket közösen kell megvédeni. Ám az Arab Liga első próbája, Palesztina védelme az első arab-izraeli háborúban az arab államok együttműködésre tett kísérletének teljes kudarcával járt. Az Arab Liga időről-időre összehívja az államférfiakat az pánarab kérdések megtárgyalására, ám az egyhangúan elfogadott döntéseik a legkisebb közös többszörösre korlátozódnak. A Ligának mint nemzetközi kormányzati szervezetnek nincsenek eszközei a kollektív akciók vagy kényszerítő lépések megtételére, ezért határozatainak a megvalósítása a leghatalmasabb tagállamainak a vezetésétől, az egyes országok érdekei és az arab identitás közötti megfelelés mértékétől függ.

1956 és 1967 között Nasszer sikeresen érvényesítette a pánarabizmus eszméit a nyugati dominancia visszaszorítása érdekében, és sikerült egy informális „*pánarab rezsimet*” kialakítania. Nasszer vezetése alatt a térség államainak a külpolitikáitól el lehetett várni, hogy azokat a Kairó által támogatott közös arab érdekek – az imperializmussal szembeni függetlenségi harc és a palesztin ügy – irányítják. Nasszer személye a szuezi háborút követően annyira népszerű volt, hogy képessé tette Egyiptomot arra, hogy „*alulról*” mozgósítsa az arab társadalmakat, és nyomást gyakoroljon a makacs kormányokra. Az egyiptomi vezető 1958-ban a nyugatbarát iraki rezsim megbuktatásával jelentős pánarab normát teremtett a külföldiekkel kötött szerződések és támaszpontok politikájával szemben. Ha ezt az arabizmust az államok érdekeinek az eszközöként manipulálták, és ha ez a pánarab vezetési verseny formáját öltötte, úgy a következmény a magatartás pánarab normái-

¹⁶ Louise FAWCETT (2009a): *Introduction: The Middle East and International Relations*. IN: L. FAWCETT (ed.) (2009): 8.

¹⁷ Az Arab Államok Ligája (röviden Arab Liga) 1945. március 22-én jött létre Kairóban.

nak a kialakulása volt, amely minden államot korlátozott is. Azok a normák még Nasszert is, a pánarab rend építését is megkötötték, legalább is addig, amíg fent kívánta tartani a pánarab vezetését. Nasszer képessé tette a pánarabizmust, hogy az arab világban hegemon intézmény legyen, ám abban a kedvező anyagi feltételek is szerepet játszottak, hogy erre a szerepre Nasszer képessé vált. Egy bipoláris rendszer volt születőben, ahol a szovjet hatalom bizonyos mértékben oltalmat nyújtott az arab világnak a közvetlen nyugati intervencióval szemben, s lehetővé tette Nasszernek, hogy túlélje a szuezi válságot. Nasszer képes volt hegemoniát gyakorolni a többi arab állam felett, mivel Egyiptom volt a legnagyobb az arab államok között (lakosságban, fegyveres erők tekintetében) és a legstabilabb, továbbá a leginkább legitim kormánnyal rendelkezett.¹⁸

Az olaj, mint „erősség” és „gyengeség”

A régióban megfigyelhető polarizáció olajban gazdag és olajban szegény államok között az elemzések lényeges szempontja. A járadékjövedelemmel rendelkező és a járadékjövedelemmel nem rendelkező államok közötti párhuzamos különbségtétel abban nyújthat segítséget, hogy megmagyarázza, miképp befolyásolja az olaj az államok belpolitikai fejlődését és regionális kapcsolatait. A járadékgazdaságokkal rendelkező államokban kisebb a nyomás a demokratizálódásra. Sőt az olajgazdagság a nyereséges gazdasági tevékenység más formáinak az elutasításához, illetve feladásához is vezethet. Az elmúlt negyedszázadban az egy főre jutó GDP az egész arab világban stagnált. 1999-ben, valamennyi arab állam GDP-je 531,2 milliárd dollár volt, kevesebb, mint Spanyolországé. Ma az egész arab világ (mintegy 300 millió ember) nem olajból származó teljes exportja kevesebb, mint a csupán öt millió lakossal rendelkező Finnországé. Az 1990-es években a régióból származó export 70 százaléka olaj vagy olajszármazású termék 1,5 százalékkal nőtt, messze a 6 százalékos átlagos globális növekedési ráta alatt.¹⁹

A járadékjövedelemmel nem rendelkező országokban sem egyszerű a belső viszonyok megváltoztatása, mivel a magánszektor gyengesége miatt sokkal nehezebb gazdasági reformokba bocsátkozni. Ez arra is magyarázatot ad, hogy a járadékjövedelemmel nem rendelkező államok esetében miért látunk csupán kevés előrehaladást a demokrácia és a gazdasági reformok területén. Inkább annak lehetünk tanúi, hogy az állam elbarikádozza magát elnyomó kormányzati apparátusa mögött. Az Öböl-menti járadékállamok viszont a gazdasági reformok és a nagyobb politikai részvétel felé tesznek lépéseket.²⁰ Az olajban gazdag járadékállamoknak a felemelkedése a továbbiakban is folytatódik.

Az olaj továbbra is rendkívüli gazdagságot nyújt, ám a hatalmas bevételek problémákat is teremtenek. Az olajban gazdag országok uralkodóinak nem szükséges

¹⁸ Raymond HINNEBUSCH (2009): 165-166.

¹⁹ Bernard LEWIS (2009): *Free at Last?* Foreign Affairs. Vol. 88. No. 2, March/April 2009. p. 82.

²⁰ Giacomo LUCIANI (2009): *Oil and Political Economy in the International Relations of the Middle East*. IN: L. FAWCETT (ed.) (2009): 100-101.

adókat kivetni, ezért nincs szükségük a választott képviselőik kielégítésére. Az arab világban az ismert angolszász mondásnak – „*adózás nélkül nincs képviselő*” – az ellenkezője igaz. Az olajgazdaság akadályozhatja is a gazdasági fejlődést. Előbb vagy utóbb az olajlelőhelyek kimerülnek, s ezzel a gazdagságnak és a hatalomnak is vége. Néhány messze tekintő arab kormány tudatában van ennek a lehetőségnek, ezért támogatják a más irányú gazdasági fejlődést. Számos Perzsa-öböl-menti állam látványos expanziót mutat, különösen a turizmus és a nemzetközi pénzügyek területén.

A Közel–Kelet kutatása és a biztonsági tanulmányok

A Közel-Kelet a nemzetközi kapcsolatok számos jelenkori elméletének a „*temetőjévé*” vált. A háború eredetének, az elrettentésnek, a kényszerítésnek és a tárgyalásnak az elméletei igen gyakran kudarcot vallottak, amikor a modern közel-keleti régióban tesztelésre kerültek. A Közel–Kelet Afrikával együtt globális összehasonlításban a leginkább háborúsnek tekinthető régiók egyike volt és az is marad.²¹ A térségben növekvő jelentősége van a konvencionális háború alternatívájaként az alacsony intenzitású hadviselésnek és az aszimmetrikus erőszaknak. Míg a világ más régióiban a biztonságpolitikai napirendek kibővülésével állunk szemben, és ilyen módon a környezet és vizek védelme, az emberi jogokon alapuló biztonsági koncepció támogatása a figyelem középpontjába került, addig a Közel-Kelet ellenálló a konfliktus-megelőzés és konfliktus-kezelés stratégiáival, a biztonság új napirendjeivel szemben. A Közel-Kelet modern történetét időről-időre az arab-izraeli konfliktusok sora szakították meg 1948-ban, 1956-ban, 1967-ben, 1973-ban, 1982-ben és 2006-ban, majd 2008-2009-ben. A második világháború után a legnagyobb áldozatokkal az iraki-iráni háború járt. Az iraki-iráni háborút 1990-ben Irak Kuvait elleni agressziója követte és a második Öböl-háború, amely Irakot a Kuvaitból való kivonulásra kényszerítette. Időközben 1987-ben a palesztinok Izrael ellen kirobbantották a mintegy öt évig tartó első intifádát.

A 20. század utolsó évtizede némi reményt keltett, hogy sikerült az erőszak eskalációját megakadályozni. 1991-ben az Öböl-háború után megkezdődött az Egyesült Nemzetek ellenőrző tevékenysége, hogy feltárja és megszüntesse Irak nukleáris- és vegyi fegyver programját. Intenzív kétoldalú tárgyalások kezdődtek az izraeliek, palesztinok és az arab államok között, amelyek a Palesztin Hatóság létrejöttében – néhány kivételtől eltekintve –, régió egészében megfigyelhető vitákhoz vezettek a fegyverzetkorlátozásról, a vízről, a környezetről, a menekültkérdésről és a fejlesztéspolitikáról. Az izraeli-palesztin tárgyalások eredményességébe vetett reményekben azonban csalódní kellett. 2000 szeptemberében kezdetét vette a még erőszakosabb és a még több halálos áldozatot követelő második intifáda. Egy évvel később a New York-i Világkereskedelmi Központ elleni terrorista merénylet oda vezetett, hogy a Közel-Kelet az Egyesült Államok külpolitikájának még inkább a középpontjába került. A régióban jelentkező erőszakot nem lehetett helyi problé-

²¹ Janice Gross STEIN (2009): *War and Security in the Middle East*. IN: L. FAWCETT (2009): 208.

mának tekinteni. Az Egyesült Államok és az olajtermelő országok közötti „nagy alku” éppen úgy kudarcot vallott, mint az a politika, amely kész volt a régió kormányzati rendszereit figyelmen kívül hagyni. Két egymást követő háborúban az Egyesült Államok Afganisztánban a tálibokat, Irakban Szaddám Huszeint távolította el a hatalomból. Washington és szövetségesei megrekedtek az erőszak *circulus vitiosus*-ában, Irak polgárháborús állapotokba sülyedt és nehéznek tűnik egy hiteles „exitstratégia” megvalósítása. Nagy-Britannia, Franciaország, majd a Szovjetunió után az Egyesült Államok a legújabb intervenciók hatalom a Közél-Keleten. Mindebből következik, hogy a Közél-Keleten a környezet védelme és az emberi jogok támogatása sok ember számára a képzelet és nem a realitás birodalma. A fő figyelem az erőszak és a háború befejezésére összpontosul, a felelősségre vonható kormányok és kormányzás kialakítására, továbbá egy legitim palesztin állam létrehozására, amely képes a menekültkérdés megoldására.

A nemzetközi kapcsolatok elméletei miként segítenek abban, hogy megértsük a háború és erőszak tartósságát és a nagyhatalmak visszatérő intervencióit. Az arab-izraeli konfliktus és az Öböl-menti nagy háborúk tanulmányozása azt mutatja, hogy a fölényben lévő katonai képességek és az erő használatára vonatkozó eltökéltség csak ritkán akadályozott meg egy háborút szemben a történelmi sérelmek és indulatok erejével. A gyakran törekeny és tekintélyuralmi kormányzati struktúrákkal összefonódott belpolitikai nyomásoknak nagy szerepük van a sérelmek és fenyegetési percepciók formálásában. A „*vereségből való tanulás*” a régióban lassú. Szaddám Huszein keveset tanult a nyolc évig tartó iraki–iráni háborúból. A háború eredetének és az alkalmazkodás időszakainak elemzése megmutatja a gazdasági és politikai tényezők szerepét. A Közél-Keletet meg kell tanulni „*belülről kifelé*” vizsgálni is, nem csupán „*kívülről befelé*”, figyelmet szentelve a belpolitikai küzdelmeknek. A régióon belül a legitimitásért és a jogokért folytatott harc képezi azt a motívumot, amely a legtöbb háború és erőszak élesztésében szerepet játszik. A katonai egyensúly vagy annak feltételezése a térségben nem akadályozta meg, hanem inkább lehetővé tette a háborút.

A politikai kérdések „biztonságiasodása” és a biztonság mint társadalmi konstrukció

A Közél-Kelet kutatásában ugyan a béke és a háború, a magas szintű konfliktuosság kérdései dominálják a biztonságpolitikai napirendeket. A „*koppenhágai iskola*” „*biztonságiasodásról*” szóló elmélete is felhasználható, hisz ebben a felfogásban nem csupán katonai, hanem a legkülönbözőbb kérdések a biztonság tárgyaivá válhatnak, a Mohamed-karikatúráktól a vízellátásig. Barry Buzan és szerzőtársainak célja elméletük megalkotásakor az volt, hogy újfajta elemzési keretet találjanak a biztonsági tanulmányokhoz.²² Elméleteikben megkísérelték összebékíteni a régit és az újat. Buzan a biztonság vonatkozási tárgya tekintetében továbbra is az államból indul ki, ám a biztonság tartalmi vonatkozásait tekintve a

²² Barry BUZAN – Ole WÆVER – Jaap DE WILDE (1998): *Security. A New Framework for Analysis*. Boulder – London: Lynne Rienner Publishers.

multidimenziós vagy multiszektoriális biztonság koncepciójának ad elsőbbséget. Buzan és szerzőtársai a biztonság fogalmának „*túlbővítésével*” szemben elfogadják a tradicionalisták bírálatát, s a biztonság fogalmának koherenciájának megőrzése érdekében nem a fogalom kiszélesítéséről beszélnek, hanem a különböző szektorokban megfigyelhető, a biztonság logikájával megegyező módon lezajló folyamatok felfedezéséről. Buzan a biztonság olyan értelmezését alkotja meg, amely a katonai szektoron kívül is értelmezhető. A biztonság fogalmát a túléléssel kapcsolja össze. Az átpolitizált téma a politika által napirenden tartott ügyeket jelenti, míg a „*biztonságiasult*” téma a politika „*fölött*” áll, vele kapcsolatban megengedhető a szabályok megsértése, rendkívüli intézkedések megtétele. Ebben a vonatkozásban a politika elveszti a nyilvánosságot érintő funkcióját, a döntési jogkört a téma tekintetében legitim, kiváltságosnak elfogadott szereplő birtokolja. A biztonságiasítás három lépésben történik: a) Először, egy létfenyegetés megjelenéséről, vagy annak a tényének a megállapításáról van szó. Nem kell feltétlenül érinteni a túlélés kérdését, de az adott kérdésnek a létfenyegetés szerepét kell betöltenie. A hangsúly a beszédaktuson, a retorikán van, azaz valós veszély nélkül is sikeresen biztonságiasítható egy probléma. Irakban nem találtak nukleáris fegyvereket, ám létezésükről kialakult diskurzusok olyan „*valóságot*” teremtettek, amely az amerikai intervenció alapjául szolgálhatott. b) A következő lépés a létfenyegetés nyomán rendkívüli intézkedések meghozatala. Az elmélet ezen a ponton kétféleképpen értelmezhető, mivel nem egyértelmű, hogy a rendkívüli intézkedésnek ténylegesen be kell-e következnie, avagy elég csupán, ha a kérdés kikerül a politikai döntés köréből, azaz nincs szükség további hozzájárulásra, így a témát sikerül a napi politika fölé helyezni. c) a rendkívüli intézkedéssel vagy annak lehetőségének megteremtésével az érintett kérdés más államokat is rendkívüli cselekvésre készítet, s ezzel a kérdés nemzetközi szinten is biztonságiasodik.

Az elfogadott legitimitásnak kiemelt helye van Buzan és társai elméletében. A sikeres biztonságiasítási szereplőnek saját szektorán belül fontos pozíciót kell elfoglalnia és ennek köszönhetően „*jogában áll*” kijelölni az aktuális biztonsági fenyegetéseket, s ezzel időről-időre újradefiniálni a biztonság fogalmát. A tradicionalisták felfogásával szemben azonban a létfenyegetés tárgya nem kizárólagosan az állam. Ole Wæver Buzan korábbi műveivel szemben az állam mellett a társadalmat is a biztonság vonatkozási tárgyának tekinti, s mindketten arra a következtetésre jutnak, hogy végső soron bármiből lehet biztonsági kérdést csinálni. Ezért a tradicionalista, (realista) katonai biztonságra fókuszáló „*high politics*” és a „*low politics*” területek közötti különbségtétel is adott esetben értelmét veszti. Ha a biztonság meghatározása a létfenyegetésre szűkül, úgy meg kell határozni, hogy az egyes szektorokban mi jelenthet az egzisztenciális fenyegetés, és hogy mit tekinthetünk a biztonság vonatkozási tárgyának. Buzan ebben az értelemben öt szektort különböztetett meg: 1.) A katonai szektorban az államot érintő veszélyt tekinthetjük létfenyegetésnek, bár kivételes esetben más entitás is – például egy ország ellen támadó külföldi haderő – lehet. A katonai biztonságot a leszerelés és a fegyverzetkorlátozás is fenyegetheti. 2.) A politikai szektorban a vonatkozási tárgy a szuverenitás,

a kormányhatalom, bizonyos esetben az ideológia, sőt a tárgy szupranacionális jellegét is ölthet, például a szélsőséges politikai nézeteket valló csoportok esetében. A szuverenitás értelmezése a Közel-Keleten számos sajátosságot mutat. A politikai hatalom állami és nem állami szereplők (milíciák, vallási magánhadseregek, vallási frakciók, stb.) között oszlik meg, az állam nélküli nemzetek *de facto* külpolitikát folytathatnak (kurdok), a gyenge vagy nem működő államokban a belpolitikai szuverenitás, mint legitim erőszakmonopolium nem működik. 2.) A gazdasági szektorban az egyes gazdaságokat, illetve a globális piacgazdaságot létében, működési mechanizmusait és fenntarthatóságukat fenyegető veszély. 3.) A társadalmi szektorban a vonatkozási tárgy a nemzet, a nemzeti vagy etnikai identitás, a vallás, a kultúra lehet. Ha egy állam nyelve, elnevezése vagy identitását alkotó elemeit megkérdőjelezzük, úgy a társadalmi biztonság kérdéseiről van szó. Ha egy államon belüli etnikai vagy vallási összetétel változik, úgy ez is a társadalmi biztonság fenyegetését jelentheti. A Közel-Keleten ennek különleges a szerepe, hisz a vallás, nyelv, etnikum és állam nem esnek egybe. Egyidejűleg többféle identitás létezik és az államok ellenőrzése nélkül a kultúra, a vallás, az etnikum kérdései transznacionalizálódnak. A síita–szunnita ellentét arról tanúskodik, hogy a vallási és állami lojalitás kérdései szembekerülhetnek egymással. A társadalmi biztonság fogalmkörébe tartozik a migráció jelensége, amelynek a Közel-Keleten különleges biztonságpolitikai jelentősége van. A nyugati társadalmakban a bevándorlók integrációja, az ún. „*párhuzamostársadalmak*” kialakulása okoz problémát, amelynek a terrorista merényleteket követően nem lebecsülhető biztonságpolitikai jelentősége van. A Közel-Keleten arab nézőpontból, a zsidók Palesztinába történő bevándorlása és új izraeli telepek létrehozása, míg izraeli nézőpontból, az arab lakosság magas születésszáma, valamint a palesztin menekültek esetleges visszatérése, a zsidó állam etnikai-vallási arányainak megbomlása az egzisztenciális fenyegetés formáját öltik. 4.) A környezeti szektorban mikro- és makroszinten egyaránt van vonatkozási tárgy, az egyes fajok védelmétől a bolygó egészének a megőrzéséig. Ilyen kérdés lehet a környezetszennyező nagyvállalatok problémája. A közel-keleti térségben ez a kérdés az olajtermelés biztonságát, az olajszállítás biztonságát és a vízelosztás, az édesvíztartalék kérdésre hívja fel a figyelmet.

A felsorolt szektorok bármelyikében egzisztenciális fenyegetésnek lehet nyilvánítani a legkülönbözőbb kérdéseket és folyamatokat. Mindez a beszédaktus és a retorika kérdése. Barry Buzan és Ole Wæver ilyen módon valójában nem a biztonság fogalmát bővítették ki, hanem azt bizonyítják, hogy hosszabb-rövidebb időre bármely kérdés átkerülhet a korábban katonai biztonság által monopolizált *high politics* területére.

Pozitivista és posztpozitivista perspektívák

A térség elemzésében a realista, pozitivista módszereken kívül a konstruktivista, posztpozitivista módszerek is felhasználhatóak. A pozitivista felfogás a biztonságot a monolitikus államok „*természetadta*” geopolitikai játékának, a hatalom és ellenhatalom, a hatalmi egyensúly kérdésének tekinti, amelyet empirikus és

kvantifikálható tényezőkre lehet visszavezetni. Elemezhetjük a térségben meglévő hatalmi dinamika alakulását, a térség államaiból képezhető referenciacsoport és ezek hatalmi tényezőinek (lakosság, terület, fegyveres erők száma, katonai kiadások, GNP, erőforrásokkal való rendelkezés, politikai rendszerek stabilitása, stb.) összehasonlításával. Választ kaphatunk arra, hogy miképp határozhatók meg az államok egymáshoz viszonyított „*relatív hatalma*” és ez milyen dinamikát mutat, milyen országok javára és milyen országok hátrányára.

Arra hívtuk fel a figyelmet, hogy a Közel-Kelet „*befejezetlen régió*”, a külső hatalmak befolyása nagy, a régió alapvető gazdasági, politikai, vallási és etnikai törésvonalak mentén rendkívül megosztott, továbbá a régió belül mind az intézményesedés, mind az interdependencia szintje alacsony. Számos realista módszer – így a hatalmi egyensúly – alkalmazhatósága korlátozott, mivel az államiság törekeny és a nem állami szereplők, illetve a vallás és az identitás hatása számottevő a politika alakításában, a hatalom nem csupán az államok, hanem számos jelentős nem állami szereplő (társadalmi, terrorista csoport, milícia, stb.) között oszlik meg. Az „*államok világa*” mellett a „*társadalmak világa*” megkerülhetetlen befolyással rendelkezik. A térségben az állami és nem állami, a vesztfáliai és a prevesztfáliai világ sajátosságai keverednek. Az állam és egyház szétválásának a hiánya, az államok kölcsönös elismerésének problémái, az egymással vetélkedő identitások szerepe a térség rendkívüli komplexitására hívják fel a figyelmet. Ebből is következik, hogy Irak és Irán háborújában ugyan értelmezhető a regionális egyensúlypolitika szerepe, de inkább azt látjuk, hogy a regionális egyensúly kialakulása inkább a háborút, mint a békét élesíti.

A térség elemzésében termékenynek bizonyulhat a konstruktivista módszer alkalmazása. A konstruktivista módszer a biztonságot és a külpolitikát nem külső, objektív adottságnak tekinti, hanem az állami és nem állami szereplők, egyes társadalmi, vallási, etnikai, stb. csoportok által interszubjektív módon létrehozott „*konstruált*” valóságnak. A biztonsági fenyegetések és kockázatok nem önmagukban léteznek, a tényeket megelőzik azok a jelentések, amelyeket a tényeknek kölcsönzünk. Az elméletek, a vallás, az identitás abban segítenek, hogy „*létrehozzuk*” a biztonságpolitikai valóságot, meghatározzuk, hogy ki a „*barát*” és az „*ellenség*” és mi tekinthető biztonságpolitikai kihívásnak. Az ilyen módon létrejött „*valóság*” vagy „*biztonságkonstrukció*” az a bázis, amely a politikai cselekvés alapja. Ez azt is jelenti, hogy a „*valóság*” társadalmilag interpretált valóság, s ez újra és újra interpretálható.

A konstruktivista kül- és biztonságpolitikában különösen nagy szerepe van a diskurzuselemzésnek, s ezen keresztül a nyelvnek. Ezzel írjuk le a valóságot és fogalmazzuk meg a valóság értelmezését és ezen keresztül a világ megváltoztatására irányuló szándékainkat, pontosan azt, hogy mit kell tennünk. Diskurzuselemzés nem a tényektől, hanem a jelentésektől függ. A politika a fogalmakért, az uralkodó jelentések meghatározásáért, a diskurzus-hegemóniáért folytatott harc. A hatalom nem csupán anyagi természetű, a hatalomnak és a valóságnak része a nem anyagi világ, így azok az elméletek, eszmék, amelyek segítségünkre vannak a valóság létrehozásában. A hatalom nem csupán a katonai és gazdasági erőben, hanem abban is kifejeződik, hogy ki képes meghatározni a dolgok, a jelenségek, a valóság

jelentéseit. A diskurzusok hatalmat gyakorolnak és maguk is hatalmi tényezők. A diskurzus és ezzel a diszkurzív esemény nem az objektív valóság tükröződése, hanem a valóságnak a politikai csoportok, vallási frakciók, kormányok, stb. által végbemenő interszubjektív értelmezése, amely a politikai cselekvés és az érdekek meghatározásának az alapja. Ebben a médiának, a mediatizált világnak rendkívül fontos szerepe van. Nem kétséges, hogy a közel-keleti konfliktusok az anyagi valóság pozitivista dimenzióin kívül a diszkurzív események keretében értelmezhetők, feltárhatóak, hogy az identitásoknak, a hagyományos és a nemzetközi normáknak milyen politikaformáló hatásuk van.